

บทที่ 2

สังสารวัฏ ตามทัศนะของพุทธปรัชญา

สังสารวัฏ หรือ ภาษาชาวบ้านที่ว่า การเวียนว่ายตายเกิด เป็นหลักธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งของพุทธศาสนา บุคคลทุกคนและเหล่าสัตว์สัมพันธ์อยู่กับสังสารวัฏอย่างใกล้ชิด ในบทนี้ ผู้วิจัย จึงได้ทำการศึกษาเรื่องของสังสารวัฏตามนัยของพุทธปรัชญา ในขอบเขตของความหมาย ลักษณะของภพและภูมิ และประเภทของภพและภูมิ ดังต่อไปนี้

ความหมายของสังสารวัฏ

สังสารวัฏ มาจากคำว่า สังสาร์ + วัฏฏะ สังสาร์ แปลว่า เวียน เคลื่อนไป ท่องเที่ยวไป วัฏฏะ แปลว่า วงกลม เพราะฉะนั้น สังสารวัฏ จึงมีความหมายตามตัวอักษรว่า "การท่องเที่ยวนั้นเป็นวงกลม" อีกนัยหนึ่งคือ วงจรแห่งการหมุนเวียน หรือการหมุนเวียนที่เป็นวงกลมนั้นหมายความว่าสิ่งที่สิ่งมีชีวิต โดยเฉพาะมนุษย์ มีการเวียนตายเวียนเกิด คือเกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิดใหม่ แล้วตายอีก แล้วเกิดใหม่อีก วนเวียนอยู่อย่างนี้ไม่มีวันจบสิ้น นี่คือการท่องเที่ยวนั้นเป็นวงกลม

เพื่อให้เข้าใจง่าย ๆ ในเรื่องของ สังสารวัฏ ขอแยกคำอธิบายออกเป็น 2 ชนิด คือ สังสารวัฏทางวัตถุ และ สังสารวัฏทางจิต สังสารวัฏทางวัตถุ หมายถึงความหมุนเวียนเปลี่ยนไปในโลกวัตถุธาตุตามธรรมชาติ เช่น มีน้ำอยู่แล้วก็กลายเป็นไอน้ำระเหยขึ้นไปบนอากาศ จนกระทั่งไปเป็นกลุ่มเมฆ แล้วเมฆก็เป็นฝนตกลงมายังแผ่นดิน เป็นน้ำอีก แล้วน้ำก็จะระเหยขึ้นเป็นไอน้ำไปเป็นเมฆ ไปเป็นฝน แล้วตกลงมาอีก ลักษณะที่เปลี่ยนแปลงเป็นวงกลมอย่างนี้ เรียกว่าสังสารวัฏ

ในทางวัตถุ¹ ส่วนสังสารวัฏทางจิต เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์เราโดยตรง เพราะคนเรามีจิตรวมกับร่างกายซึ่งเป็นวัตถุ เพราะฉะนั้นสังสารวัฏของสิ่งที่มีจิตเข้ามาแทรก ย่อมผิดแผกแตกต่างจากเรื่องทางวัตถุล้วน ๆ เหตุนี้ สังสารวัฏทางจิตจึงเกี่ยวข้องกับวัฏฏะทั้ง 3 อย่างใกล้ชิด คำว่า วัฏฏะ แปลว่า การวนเวียน การเวียนเกิดเวียนตาย การเวียนว่ายตายเกิด ความเวียนเกิดหรือวนเวียน ด้วยอำนาจ กิเลส กรรม และวิบาก² สภาพทั้ง 3 จะเกิดวนเวียนต่อเนื่องไปเป็นวงกลม เป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับมนุษย์โดยตรง พุทธปรัชญาถือว่า มนุษย์ธรรมดาทั่วไปเป็นปุถุชน คือ เป็นผู้ที่ยังหนาแน่นด้วยกิเลสในการดำรงชีพอยู่ในโลก บุคคลต้องมีการกระทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง หรือที่เรียกว่า กายกรรม วจีกรรม และ มโนกรรม สิ่งที่ทำให้การกระทำของมนุษย์จัดเป็นกรรม ก็คือ เจตนา ดังพุทธดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสถึงความหมายของกรรมไว้ว่า " ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าว เจตนาคือความจงใจ ว่าเป็นกรรม บุคคลมีเจตนา คือความจงใจ ความตั้งใจแล้ว การกระทำด้วยกายบ้าง ด้วยวาจาบ้าง ด้วยใจบ้าง เราเรียกว่ากรรม "³ ดังนั้น กิเลส คือ ความอยาก จึงเป็นเหตุทำให้เกิดกรรม กรรมคือการกระทำ คือ มีการกระทำทำให้เกิดผลของการกระทำ คือวิบาก วิบากก็หล่อเลี้ยงกิเลสคือความอยากไว้ต่อไป ลักษณะนี้จึงหมุนเวียนเป็นวงกลมของทั้งสามส่วนอยู่ตลอดเวลา นั่นคือ ผู้ทำกรรมย่อมได้รับวิบากเสมอ ถ้าผลกรรมดี เราเรียกว่า กุศลกรรม มีผลเป็นความสุข ถ้าผลกรรมชั่ว เราเรียกว่า อकुศลกรรม มีผลเป็นความทุกข์ ความเดือดร้อน

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ กิเลสจึงเป็นเหตุให้เกิดกรรม กรรมเป็นเหตุให้เกิดวิบาก วิบากเป็นเหตุให้เกิดกิเลส แล้วทำให้เกิดกรรมและวิบาก วนเวียนเป็นวงกลมอยู่อย่างนี้เรื่อยไป ดัง

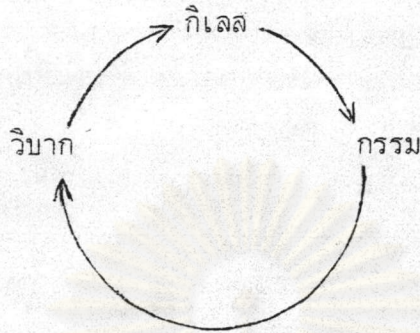
ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹พุทธทาสภิกขุ, จิตว่างในชีวิตประจำวัน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงธรรม, มปป), หน้า 90 - 91.

²พระราชวรมณี (ประยูรธ บยุดโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : อัมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 118.

³อัง.ฉก. 22/334.

แสดง เป็นแผนภูมิ เพื่อให้ชัดเจนขึ้นดังนี้

วัฏจักรของกิเลส กรรม วิบาก จะหมุนรอบเป็นวงกลมเช่นนี้เรื่อยไปไม่สิ้นสุด

ดังนั้น สิ่งสารวัฏ ตามความหมายของพุทธปรัชญา จึงหมายถึง การท่องเที่ยวไป เพราะการมีชีวิตอยู่ เปรียบเสมือนการเดินทาง นับตั้งแต่ปฏิสนธิขึ้นในครรภ์ของมารดา จนกระทั่ง ออกมาสู่โลกภายนอก ภาวะทางกายและทางจิตของมนุษย์ไม่เคยหยุดอยู่กับที่ แต่ก้าวไปข้างหน้าทุก ขณะจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตนี้ ก็ผ่านจากภพนี้ไปสู่อีกต่อไป และต่อ ๆ ไป ไม่สิ้นสุด ทั้งนี้ ขึ้น ตอนชีวิตทุกขณะของมนุษย์ยังมีกิเลสอยู่ เขาย่อมทำกรรมดีบ้าง ชั่วบ้าง กรรมดีย่อมมีวิบากดี วิบาก ดีก่อให้เกิดสุข วิบากชั่วก่อให้เกิดทุกข์ สุข ทุกข์เหล่านี้ย่อมมีชาติ คือ ความเกิดเป็นที่รองรับ ปราศจากความเกิดเสียแล้ว ที่รองรับสุขทุกข์ย่อมไม่มี กรรมก็ไม่ให้ผลอีกต่อไป

ลักษณะของสังสารวัฏในพุทธพจน์

มีพุทธดำรัสที่เกี่ยวกับสังสารวัฏอยู่มากพอสมควร ผู้วิจัยขอยกมาเพียงบางตอน เพื่อ แสดงให้เห็นถึงลักษณะของสังสารวัฏ ดังนี้

. . . ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย สังสารนี้ กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มี อวิชชาเป็นที่กำกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ ปราศจาก ฯลฯ

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่อนไม้ที่บุคคลโยนขึ้นไปบนอากาศ บางคราวก็ตกลงทางโคน บางคราวก็ตกลงทางขวาง บางคราวก็ตกลงทางปลาย แม้นั้นใด ลี้ตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นที่กังกัน มี ตัดหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ก็ฉนั้นแล บางคราวก็จากโลกนี้ไปสู่อปรโลก บางคราวก็จากปรโลกมาสู่โลกนี้ ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าสังสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้น เบื้องปลายไม่ได้ . . . ⁴

พระพุทธดำรัสข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความยาวนานของสังสารวัฏที่หาจุดเริ่มต้นและจุด สิ้นสุดมิได้ หากบุคคลและเหล่าสัตว์ทั้งหลายยังมีวิชาและตัดหาเป็นตัวการหลักที่ทำให้บุคคลต้อง เวียนตายเวียนเกิด เร่ร่อนในสังสารวัฏไม่รู้จบสิ้น อวิชา คือ ความไม่รู้แจ้งในสังจธรรม ไม่รู้ แจ้งในอริยสัจ ⁵ อันได้แก่ ความไม่รู้แจ้งในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ส่วนตัดหา คือ ความทะ ยานอยาก ถือเป็นสิ่งเดียวกับกิเลส เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ตามทัศนะของพุทธปรัชญา ตราบใดที่มนุษย์ยังไม่สามารถทำลายกิเลสให้หมดไปจากจิต ก้าวเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏก็ ยังมีอยู่ตราบนั้น ดังพุทธพจน์บางตอนที่กล่าวถึงเรื่อง อวิชา อันเป็นเหตุแห่งสังสารวัฏไว้ ดังนี้

อวิชา เป็นนิวนธรรมที่สำคัญ ที่ทำให้คนต้องเวียนว่ายตายเกิด นิวนธรรมอย่างอื่น ที่เป็น เหตุให้หมุ่สัตว์ที่ถูกนิวนธรรมนั้นครอบงำแล้ว ต้องเวียนว่ายตายเกิดตลอดไปไม่มีที่สิ้นสุด เหมือนหมุ่สัตว์ที่ถูกอวิชานิวนหุ้มห่อแล้วไม่มีเลย ส่วนอริยสาวกทั้งหลายที่ละโมหะแล้ว ทำ ลายความมีตนอันธการ คือ โมหะได้ ก็ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป เพราะท่านไม่มี อวิชาเป็นเหตุแห่งสังสารวัฏ ⁶

⁴สัง.นิทาน. 16/438 - 439.

⁵สัง.นิทาน. 16/17.

⁶วิชานีวรรณสูตร, ชุ.อิตติ. 25/34.

อีกพุทธพจน์หนึ่งแสดงถึงความยาวนานของสังสารวัฏ ความว่า

. . . ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย สังสารกำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ ฯลฯ เมื่อบุคคลหนึ่ง
ท่องเที่ยวไปมาอยู่ตลอดกัปหนึ่ง ฟังมีโครงกระดูก ร่างกระดูก กองกระดูก ใหญ่เท่าภูเขาเว
ปุลละนี้ ถ้ากองกระดูกนั้นฟังเป็นของที่ จะชนมารวมกันได้ และกระดูกที่ได้สั่งสมไว้แล้ว ก็ไม่
ฟังหมดไป ซ้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่า สังสารกำหนดที่สุด เบื้องต้นและเบื้องปลายไม่ได้
. . . 7

อุปมาเรื่องกองกระดูกของบุคคลที่สะสมใหญ่โตเท่าภูเขาเวปุลละนี้ แสดงให้เห็นถึงความยาวนาน
ของสังสารวัฏ ที่มีอาจกำหนดได้ เพราะบุคคลหนึ่ง ๆ ย่อมเวียนตายเวียนเกิดอย่างนับครั้งไม่ถ้วน
ในตลอดระยะเวลา 1 กัป คำว่า "กัป" เป็นหน่วยของเวลาที่ยาวนานมาก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัส
ถึงเวลา 1 กัป ไว้ว่า

. . . ตุก่อนภิกษุ เหมือนอย่างว่า นครที่ทำด้วยเหล็กยาวโยชน์หนึ่ง กว้างโยชน์หนึ่ง สูง
โยชน์หนึ่ง เต็มด้วยเมล็ดพันธุ์ฝักกาด มีเมล็ดพันธุ์ฝักกาดรวมกันเป็นกลุ่มก้อน บุรุษพึงหยิบเอา
เมล็ดพันธุ์ฝักกาดเมล็ดหนึ่ง ๆ ออกจากนครนั้นกินเวลาหนึ่งร้อยปีต่อเมล็ด เมล็ดพันธุ์ฝักกาด
กองใหญ่นั้นจะถึงสิ้นไปหมดไปเพราะความพยายามนี้ ยังเร็วกว่าส่วนเวลากัปหนึ่ง ยังไม่สิ้น
ไปหมดไปเลย กัปนานอย่างนี้แล . . . บรรดากัปที่นานอย่างนี้ พวกเธอท่องเที่ยวไปแล้วมิ
ใช่หนึ่งกัป มิใช่ร้อยกัป มิใช่พันกัป มิใช่แสนกัป ซ้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าสังสารนี้
กำหนดที่สุด เบื้องต้นและเบื้องปลายไม่ได้ . . . 8

⁷ บุคคลสูตร, สัง.นิทาน. 16/133.

⁸ สาสปสูตร, สัง.นิทาน. 16/129.

พุทธพจน์นี้ แสดงให้เห็นว่า เวลา 1 กัปเป็นเวลานานมากจนมีอาจคำนวณได้อันนานเท่าไร ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงยืนยันเรื่องเดียวกันนี้ไว้ในปัพพสูตร⁹ และยืนยันเรื่องของกองกระดูกของบุคคลคนหนึ่ง จะเป็นกองกระดูกที่ใหญ่โตเท่าภูเขาเวปุลละ แน่นอนไว้ในอัญญาชสูตร¹⁰

ฉะนั้นแล้ว ลังสารวิภู ตามทรรคชะของพุทธปรัชญา จึงยอมรับเรื่องการเกิดใหม่ การเวียนเกิดเวียนตาย ตราบใดที่กิเลสตัณหาของบุคคลยังมีอยู่ ตราบนั้น บุคคลก็ย่อมเกิดใหม่ เปลี่ยนภพเปลี่ยนชาติเรื่อยไป แต่หากเมื่อใดบุคคลไม่มีกิเลส เมื่อนั้น เขาก็เป็นผู้หลุดพ้นจากทุกข์ โดยสิ้นเชิงได้ ดังพุทธดำรัสดังต่อไปนี้ว่า " คนมีตัณหาเป็นเพื่อน เวียนว่ายตายเกิด เป็นมนุษย์บ้าง เป็นเทวดาบ้าง และหมูลสัตว์เหล่าอื่นบ้าง อย่างไม่รู้จบสิ้น ไม่ล่วงพ้นลังสารวิภูไปได้ ภิกษุรู้โทษนี้แล้ว รู้ว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็จะเป็นผู้สิ้นตัณหา หมดความยึดมั่นถือมั่น มีสติ นิพพานไปในที่สุด " ¹¹

เรื่องการเกิดใหม่

เมื่อใดมีลังสารวิภู เมื่อนั้น ย่อมมีการเกิดใหม่ เหตุเพราะว่า การเกิดใหม่เป็นเรื่องของ "ภพ" ภพ คือ ที่ถือกำเนิดของสัตว์ มี 3 ภพ คือ กามภพ รูปภพ และ อรูปภพ

ศูนย์วิทยพัชยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁹ปัพพสูตร, ลัง.นิทาน. 16/128.

¹⁰อัญญาชสูตร, ชุ.อิติ. 25/24.

¹¹ตัณหาสังโยชนสูตร, ชุ.อิติ. 25/15.

ในภวสูตร¹² พระอานนท์เข้าไปถามพระผู้มีพระภาคเจ้า ถึงเหตุเกิดของภพทั้ง 3 ภพมีได้เพราะเหตุใด? พระพุทธเจ้าตรัสถามย้อนว่า ถ้ากรรมที่เกี่ยวกับกามจักไม่มีแล้ว กามภพจักมีได้หรือไม่? ถ้ากรรมที่เกี่ยวกับรูปธาตุ (รูปภพ) หรือที่เกี่ยวกับอรูปธาตุ (อรูปภพ) จักไม่มีแล้ว รูปภพ อรูปภพจักมีหรือไม่? พระอานนท์ทูลตอบว่า มีไม่ได้เลย

พระพุทธองค์จึงตรัสว่า เพราะเหตุนี้แหละอานนท์ ในการเกิดใหม่นั้น กรรมจึงชื่อว่า เป็นไร่นา วิทยญาณชื่อว่า เป็นพืช ตัณหาคือว่าเป็นยาง เจตนา ความปรารถนาประดิษฐานแล้ว ตูก่อนอานนท์ ความตั้งใจ ความจงใจ (เจตนา) ความปรารถนาของสัตว์ผู้มีวิชาเป็นเครื่องทอหุ้ม มีตัณหาคือเป็นเครื่องรังรัด ได้ตั้งลงแล้วในธาตุอันแล้ว (กามธาตุ) ธาตุปานกลาง (รูปธาตุ) และธาตุประณีต (อรูปธาตุ) เมื่อเป็นดังนี้ การเกิดในภพใหม่ก็มีขึ้นได้อีก

ตามพุทธพจน์นี้ แสดงให้เห็นว่า การเกิดใหม่ของสัตว์ย่อมต้องอาศัย กรรม กิเลส (ตัณหา) และ วิทยญาณ มีความสัมพันธ์กัน เหมือนเนื้อนาหรือดิน พืชและยางเหนียวในพืช อันทำให้พืชมีคุณสมบัติในการเกิดใหม่อีก เมื่อมีสภาวะแวดล้อมเหมาะสม

โดยสรุปแล้ว พระพุทธเจ้าทรงยืนยันเรื่อง การเวียนว่ายตายเกิดของวิทยญาณที่ยังมีกิเลสและกรรม ยังมีเจตนา มีความปรารถนาในกามภพ รูปภพ และอรูปภพ สัตว์จะไปเกิดในภพใดก็สุดแล้วแต่กิเลสและกรรมของเขาที่เกี่ยวกับภพนั้น เหมือนบุคคลฝึกฝนสิ่งใด พอใจกระทำสิ่งใด ย่อมได้รับผลของสิ่งนั้น¹³

¹² ภวสูตร, สัง.มทา. 19/164.

ปฐมภวสูตร, อัง.ติก. 20/77.

ทุติยภวสูตร, อัง.ติก. 20/71.

¹³ วคิน อินทสระ, หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด, พิมพ์ครั้งที่ 8 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 132.

ประเภทของภพและภูมิ

ในทางพุทธศาสนาได้จัดแบ่งประเภทของภพและภูมิ เป็นหลายประเภท เรียกสถานที่ที่เป็นอยู่ของสัตว์ว่า "ภพ" เรียกชั้นแห่งจิต ระดับจิตใจ ระดับชีวิตว่า "ภูมิ" ซึ่งมักจะกล่าวในความหมายที่ใกล้เคียงกันเสมอ ถ้าแบ่งเป็นภพ จะเรียกว่า ภพ 3¹⁴ ถ้าเป็นภูมิจะเรียกว่า ภูมิ 4¹⁵ ดังนี้

ภพ 3 ได้แก่

1. กามภพ หมายถึง ภพที่เป็นกามาวจร ภพของสัตว์ผู้แสวงกามคุณ คือ อารมณ์ทางอินทรียทั้ง 5 ได้แก่ อกาย 4 มนุษย์โลก และ กามาวจรสวรรค์ทั้ง 6
2. รูปภพ หมายถึง ภพที่เป็นรูปาวจร ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงฌาน ได้แก่ รูปพรหมทั้ง 16
3. อรูปภพ หมายถึง ภพที่เป็นอรูปาวจร ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน ได้แก่ อรูปพรหมทั้ง 16

ภูมิ 4 ได้แก่

1. กามาวจรภูมิ หมายถึง ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ระดับจิตที่ยังปรารภกามเป็นอารมณ์ คือยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ เป็นระดับจิตใจของสัตว์ในกามภพทั้ง 11 ชั้น
2. รูปาวจรภูมิ หมายถึง ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป ระดับจิตใจที่ปรารภรูปธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ฌาน หรือผู้อยู่ในรูปภพทั้ง 16 ชั้น
3. อรูปาวจรภูมิ หมายถึง ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป ระดับจิตใจที่ปรารภอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้อรูปฌาน หรือผู้อยู่ในอรูปภพทั้ง 4 ชั้น

¹⁴ พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2527), หน้า 115.

¹⁵ เล่มเดียวกัน, หน้า 316.

4. โลกุตตรภูมิ หมายถึง ชั้นที่พ้นจากโลก ระดับแห่งโลกุตตรธรรม ระดับจิตใจของพระอริยเจ้าอันพ้นแล้วจากโลกีย์ภูมิ 3 ชั้นต้น

ในงานวิจัยนี้ ได้ทำการวิจัยเฉพาะภูมิใน 3 ระดับชั้นเท่านั้น เพราะถือว่าภูมิทั้ง 3 จัดอยู่ในวงจรของสังสารวัฏ ซึ่งขยายความโดยละเอียดแล้วจะมีทั้งหมด 31 ภูมิด้วยกัน ดังจะได้แสดงเป็นลำดับต่อไปนี้

ภูมิ 31 ภูมิ

1. กามาวจรภูมิ 11 แบ่งเป็น
 - ก. กามาวจรสุคติภูมิ 4 ได้แก่
 - 1) นรก
 - 2) เตรีจฉาน
 - 3) เปปรต
 - 4) อสุรกาย
 - ข. กามาวจรสุคติภูมิ 7 ได้แก่
 - 1) มนุษย์
 - 2) จาตุมหาราชิกา
 - 3) ดาวดึงส์
 - 4) ยามา
 - 5) ตูลิต
 - 6) นิมมานรตี
 - 7) พรนิมิตตวสวัตตี
2. รูปาวจรภูมิ 16 แบ่งเป็น
 - ก. ปฐมฌานภูมิ 3 ได้แก่
 - 1) พรหมปาวลีชชา
 - 2) พรหมบุโรหิตา
 - 3) มหาพรหมมา

ข. ทศตยฆานภุมิ 3 ไต่แก่

4) ปริตตภภ

5) อ้ปภภภภ

6) อภัสสร

ค. ตศตยฆานภุมิ 3 ไต่แก่

7) ปริตตสภ

8) อ้ปภภภภ

9) สภภภ

ง. จตตยฆานภุมิ 7 ไต่แก่

10) เวทภภ

11) อสภภ

12) อภ

13) อตภ

14) สภ

15) สภ

16) อภ

3. อรูปภภ

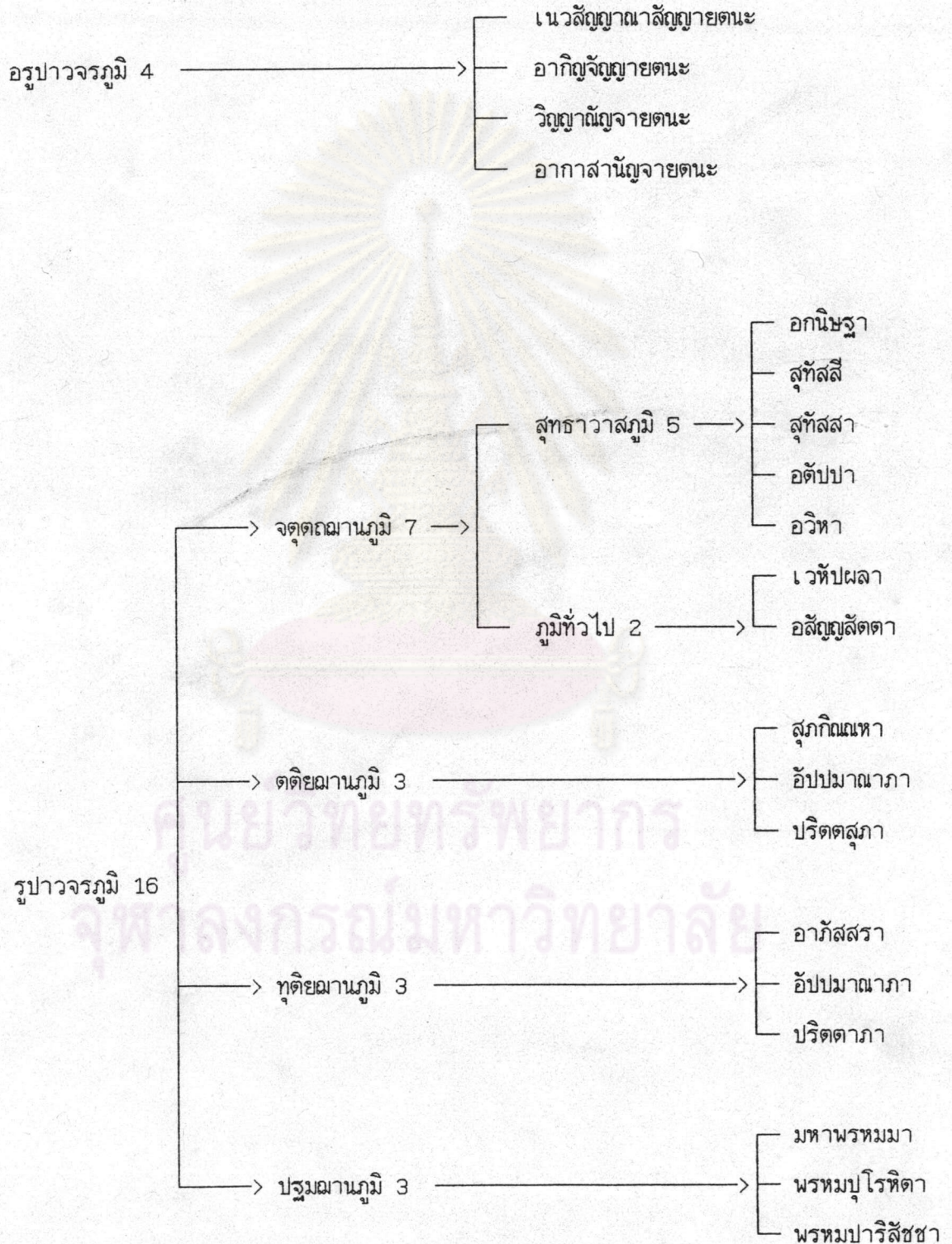
ก. อภ

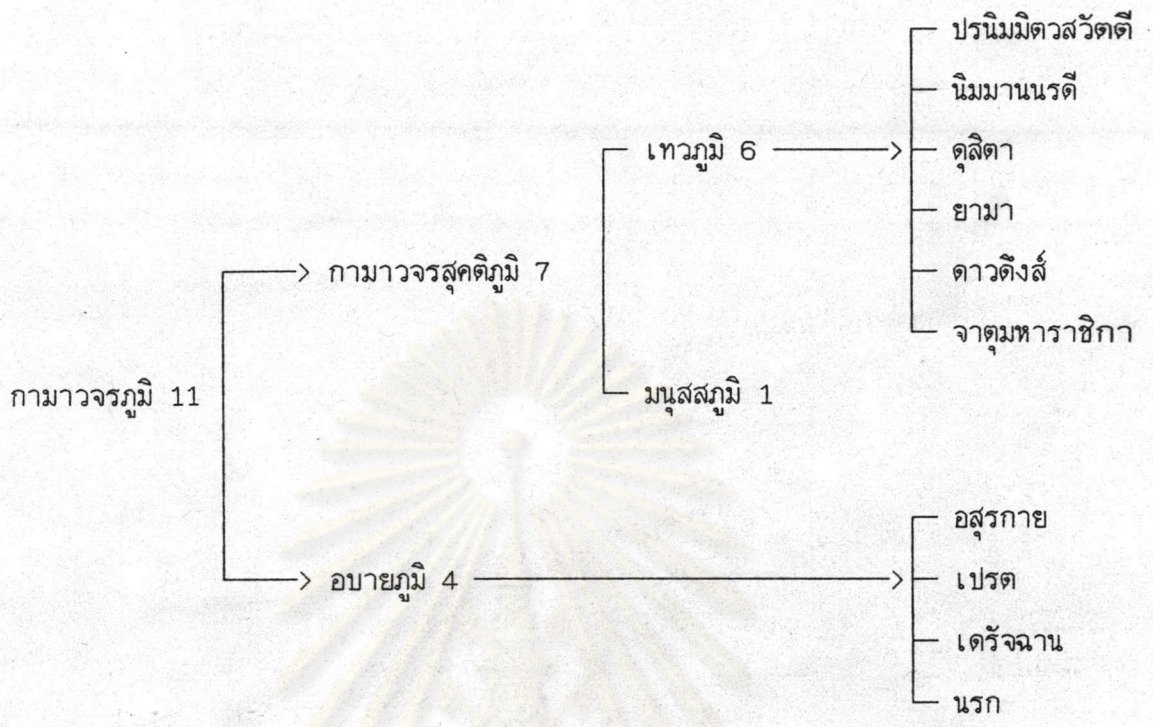
ข. อภ

ค. อภ

ง. อภ

จากการแบ่งประเภทของสังสารวัฏทั้ง 31 ภูมิ สามารถสร้างเป็นรูปแบบผังเพื่อแสดงลำดับชั้นของแต่ละภูมิให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

อนึ่ง ผู้วิจัยจะขอเสนอรายละเอียดของภูมิทั้ง 31 ชั้น เพื่อแสดงให้เห็นถึงความหมาย ความสำคัญ อายุ และ เหตุของสัตว์ที่ไปเกิดในภูมินั้น ๆ ฯลฯ ในบทต่อไป

ศูนย์วิทยพัชรากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย